

Ж.Саметова¹, Т.Қыдыр^{2*}, А.Найманбаев³¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан²ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, ҚазақстанE-mail: ¹zhanagul.sametova@gmail.com, ^{2*}qydyr.torali@gmail.com; ³almaz-88.80.17@mail.ruOrcid ID: ¹0000-0002-9481-4579, ²0000-0001-9549-256X, ³0000-0003-1732-8830

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ОЯНУ» ДӘУІРІНІҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ: ИДЕЯЛАР, ТҮЛҒАЛАР, БАҒЫТТАР

Аңдатпа: Мақалада қырғыз әдебиетіндегі «ояну» дәуірінің көркемдік ерекшеліктері, идеялық бағыттары мен сол кезең ақындарының шығармашылығы талданады. XX ғасырдың басындағы отарлық саясат, саяси қысым және рухани ізденіс тұсында қырғыз қаламгерлері әдебиетті ұлттық сана мен еркіндік идеясын көтерудің маңызды құралына айналдырды. Бұл үдеріс халықтың тарихи жады мен мәдени болмысын жаңғыртуды көздеді. Зерттеу барысында Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутақеев және Осмонаалы Сыдыков сынды ағартушы-ақындардың шығармаларындағы елдік идеялар, діни-рухани мазмұн және әлеуметтік әділетсіздікке қарсылық сарындары қарастырылады. Сонымен қатар, мақаладан әдеби жанрлардың түрленуі – арнау, баллада, элегия, публицистикалық поэзия формалары арқылы қоғамдық сананы сілкінту мақсаты айқын көрінеді. Қырғыз әдебиетінде дәстүр мен жаңашылдықтың қатар өрілуі, фольклор мен классикалық үлгінің ұштасуы сол дәуірдің көркемдік кеңістігін қалыптастырды. Бұл мақала «ояну» дәуірінің қырғыз әдеби процесіндегі орны мен тарихи маңызын анықтауға бағытталған ғылыми талдауға негізделген. Сонымен бірге, зерттеу қырғыз әдебиетіндегі ұлттық өзіндік сана мен азаттық идеясын көркем тіл, бейнелі ой және поэтикалық дәстүр арқылы жеткізудің жаңа үрдістерін айқындайды. Бұл бағытта ақындардың шығармалары қоғамдық пікір мен рухани серпілістің қуатты қозғаушы күшіне айналып, кейінгі әдеби дамуға да негіз қалады.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2024-2026 жж. «АР23490584 Түркі халықтары әдебиетіндегі «Ояну дәуірінің» жырлану ерекшелігі (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы)» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: поэзия, поэма, көркемдік әдіс, әдеби стиль, «ояну» дәуірі.

Ж.Саметова¹, Т.Қыдыр^{2*}, А.Найманбаев³¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан²Исламский научно-исследовательский институт ДУМК, Алматы, Казахстан³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, КазахстанE-mail: ¹zhanagul.sametova@gmail.com; ²qydyr.torali@gmail.com; ³almaz-88.80.17@mail.ruOrcid ID: ¹0000-0002-9481-4579, ²0000-0001-9549-256X, ³0000-0003-1732-8830

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПОХИ «ВОЗРОЖДЕНИЯ» В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИДЕИ, ЛИЧНОСТИ, НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация: В статье рассматриваются художественные особенности, идейные направления и творчество исторических личностей в киргизской литературе периода «Возрождение». Начало XX века

ознаменовалось усилением колониальной политики, политическим давлением и духовными поисками, что способствовало превращению литературы в важнейшее средство выражения национального сознания и идеи свободы. Процесс пробуждения был направлен на возрождение исторической памяти и культурной самобытности народа. Анализируется творчество просветителей и поэтов Молдо Кылыча, Токтораалы Талканбаева, Ысака Шайбекова, Абылкасым Жутакеева и Осмонаалы Сыдыкова, в котором отражены национальные идеи, религиозно-духовное содержание и протест против социальной несправедливости. Также в статье раскрывается развитие жанров (арнау, баллада, элегия, публицистическая поэзия), направленных на пробуждение общественного сознания. Сочетание традиций и новаторства, фольклора и классических форм создало уникальное художественное пространство эпохи. Целью статьи является научный анализ роли и значения периода «возрождение» в киргизском литературном процессе. Исследование также выявляет новые тенденции в передаче национального самосознания и идеи свободы в кыргызской литературе посредством художественного языка, образного мышления и поэтической традиции. В этом направлении творчество поэтов стало мощной движущей силой общественного мнения и духовного пробуждения, а также заложило основу для дальнейшего литературного развития.

Благодарность: Статья опубликована при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК в рамках фундаментального научного проекта на 2024–2026 гг. «AP23490584. Особенности поэзии эпохи «возрождения» в литературе тюркских народов (конец XIX – начало XX вв.)»

Ключевые слова: поэзия, поэма, художественный метод, литературный стиль, эпоха «возрождения».

Zh.Sametova¹, T.Kydyr^{2*}, A.Naimanbayev³

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

¹*Islamic research institute RAKM, Almaty, Kazakhstan*

³*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹kydyr.torali@gmail.com; ²zhanagul.sametova@gmail.com; ³almaz-88.80.17@mail.ru

Orcid ID: ¹0000-0002-9481-4579, ²0000-0001-9549-256X, ³0000-0003-1732-8830

THE ARTISTIC DIMENSION OF THE «AWAKENING» ERA IN KYRGYZ LITERATURE: IDEAS, FIGURES, TRENDS

Abstract: This article examines the artistic features, ideological directions, and prominent literary figures in Kyrgyz literature during the «awakening» era. The early 20th century marked a time of intensified colonial pressure, political suppression, and spiritual exploration, prompting writers to use literature as a powerful tool to promote national consciousness and the idea of freedom. This process aimed to revive the people's historical memory and cultural identity. The works of enlightened poets such as Moldokylich, Togolok Moldo, and Kasym Tynystanov are analyzed in terms of their national ideas, spiritual-religious themes, and protest against social injustice. The article also discusses the evolution of literary genres – dedications, ballads, elegies, and publicist poetry – as a means of awakening public consciousness. The coexistence of tradition and innovation, folklore and classical elements, contributed to shaping the unique artistic space of this era. The article provides a scholarly analysis of the role and significance of the «awakening» period in the Kyrgyz literary process. The study also identifies new trends in conveying the ideas of national identity and freedom in Kyrgyz literature through artistic language, figurative thinking, and poetic tradition. In this regard, the poets' works became a powerful driving force for public awareness and spiritual awakening, laying the foundation for subsequent literary development.

Acknowledgement: This article was published with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the 2024–2026 fundamental research project: “AP23490584. Representation of the «Awakening» era in the literature of Turkic peoples (late 19th – early 20th century)”

Keywords: poetry, poem, artistic method, literary style, «awakening» era.

1. Кіріспе

«Ояну» дәуірі түркі халықтарына ортақ әдеби кезең болғаны белгілі. Зерттеу нысанына алынған түркі халықтарының ішінде қырғыз халқының әдебиетін зерттеу, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қырғыз әдеби дәуірінің поэзиясын саралау бүгінгі ғылыми-зерттеу мақаламыздың мақсаты болып отыр. Бұл уақыт қырғыз әдебиетінің жазба ақындарының шыққан кезінен басталады десек болады. Қырғыз жазба ақындарының тың үлгілерінің пайда болуы Октябрь революциясына дейінгі уақытқа тура келеді. XIX ғасырдың екінші жартысында Молдо Кылыч, Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов), Касым Тыныстанов бастаған қырғыз елінің жазба ақындары: Ысақ Шайбеков, Абылкасым Жутакеев, Токтораалы Талқанбаевтар осы уақыттарда ел арасында ауыздан ауызға өтіп, ұрпақтан ұрпаққа сабақтасып, кеңінен тараған өзекті шығармалардың небір үлгілерін қағаз бетіне түсірген. Сонымен қатар олар өз шығармаларын араб графикасы арқылы жазып таратқан. Сол себепті де ел арасында оларды ақын-молда атап кеткен. Молдо Кылыч, Тоголок Молдо сынды есімдер осы кезден қалса керек. Жоғарыда аталған ақындар екі дәуірде өмір сүріп, екі дәуірді бастарынан өткерген десек болады.

Бұл замандағы ақындар шығармаларында өмірдегі белгілі бір оқиғаны немесе адамды суреттегенде шектен тыс драмалық әсірелеу образдарына жүгінбей, оның өзіне тән қасиеттерін, ерекшелігін тауып, көркемдікпен бейнелеуге ұмтылып, өмірге жақын жазуға, мән-мағынасын ашуға, халыққа жеткізе айтуға тырысатыны байқалады. Бұл құбылыс сол кездегі ақындар шығармаларынан реализмді байқатады.

Шығармаларында жаңа дәуірді, жаңа заманды, жаңа адамды дәріптеуге, жаңашылдыққа ұмтылуға шақырған. Революция жеңісінен кейін адамдардың сауаттылықтары артып, күнделікті социалистік құрылыстардың тынысын өз көздерімен көріп, ақын өлеңдерін газеттерден оқып, «оянуға» үндеу жасаған шығармалармен таныса бастады. Оқу қабілеті оларды көрші туыстас халықтардың әдебиетімен, шығармашылықтарымен танысуларына мүмкіндік берді. Сондықтан қырғыз халқының жазба ақындары шығармаларын оқып, талдап, тұлғалық ерекшеліктерін, олардың әдебиет алаңына қосқан үлестерін, фольклордан көркем сөз өнерінің жазба түріне, кәсіби әдебиетке, оның ішінде реалистік суреттеумен «оянуға» жол бастаған ақындар шығармашылығын зерделеу мақаламыздың өзектілігін аңғартады.

Дегенмен қырғыз хақында да барлық жазба ақындардың бұл бағытты насихаттамағанын аңғаруымызға болады. «Ояну» заманында халқының тағдырын уайымдаған, туған елін ғылым мен білімге, алдыңғы қатарлы өркениетке үндеген сол кезеңнің жаңа буын ақын-жазушылары елдің бірлігін, рухани тәуелсіздігін, ұлттық тіл мен ділдің сақталуын басты тақырып етіп көтереді. Олардың шығармаларында заман шындығы, әлеуметтік әділетсіздік, ағартушылық идеялар мен еркіндікке ұмтылыс көркем тілмен өрнектеледі. Қазақ қана емес Ресей отарында қалған елдердің ұлттың рухани оянуы, жаңғыруы, елдік сана мен мәдениетті қайта түрлету үрдісі күшейе түсті. Осындай тарихи-саяси, әлеуметтік жағдайлар Қырғызстанда да әдебиеттің,

оның ішінде поэзияның жаңа мазмұнда дамуына жол ашты. Қырғыз әдебиетіндегі «ояну» дәуірі ұлттық рухани сананың, тәуелсіздік идеясының, ағартушылық бағыттағы ой-пікірлердің қалыптасып, көркем сөз арқылы халықтың санасына әсер еткен кезең ретінде айрықша маңызға ие.

Осы зерттеу мақаласын жазу барысында «ояну» дәуірінің қырғыз әдебиетіндегі көрінісі, көркемдік ерекшеліктері, сол заманның идеялық бағыттары мен ұлт зиялыларының шығармашылық мұрасы жан-жақты қарастырылады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Ғылыми-зерттеу мақаласында тарихи-кешенді, салыстырмалы, сипаттамалы және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Тарихи-кешенді әдіс – «ояну» дәуірінің қоғамдық-саяси контекстін, әдеби үдерістермен сабақтастығын ашу мақсатында пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы кезеңдік ерекшеліктер, поэзияның даму жолының себеп-салдары анықталды. Салыстырмалы-талдау әдісі қырғыз әдебиетінің «ояну» дәуірін түркі халықтары, әсіресе қазақ әдебиетінің «ояну» кезеңімен салыстыра қарастыру үшін қолданылды. Бұл тәсіл арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланып, «ояну» жырларының жалпытүркілік сипаты айқындалды. Сипаттамалы әдіс арқылы дәуірге тән идеялар мен бағыттарды, ақындар шығармашылығындағы көркемдік ерекшеліктер сипатталады. Бұл әдіс әдеби үрдіс пен көркемдік бейнелеу тәсілдерін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Мәтіндік талдау әдісі – өлең мәтіндерінің идеялық-көркемдік құрылымын, поэтикалық тіл мен стильдік ерекшеліктерін сараптауға көмектеседі. Жекелеген өлең үзінділері талданып, авторлардың көркемдік әлемі мен дәуірлік көзқарасы қарастырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада зерттеу нысаны ретінде қырғыз әдебиетіндегі «ояну» кезеңінің өлең түріндегі шығармалары алынды. Ғылыми талдау жұмысына XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жазылған ақын шығармалары, сондай-ақ сол кезеңде қоғамдық-ұлттық мәселелерді поэзия арқылы көтерген ақындардың шығармалары талданады. Олардың ішінде Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев және Осмонаалы Сыдыков сияқты ақындардың шығармалары поэтикалық мәтін ретінде талдауға негіз болады. Бұл өлеңдерде ұлттық сана, ағартушылық идеялар, тәуелсіздік мен әділдік жолындағы күрес, халықтың рухани жаңғыруға ұмтылысы поэзия тілімен өрнектелген. Поэзиялық мәтіндер арқылы сол заманның эстетикалық талғамы, көркемдік әдіс-тәсілдері, авторлардың дүниетанымы сарапталады. Шығармалар түпнұсқа мәтіндер мен заманауи ғылыми басылымдар арқылы қарастырылып, олардың мазмұны мен көркемдік құрылымына мәтіндік талдау жүргізіледі.

Дәл осы тақырыпта ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген қырғыз зерттеушілерінің саны аз болғанымен, әдебиеттану саласында біртіндеп терең зерттеп келе жатқан А. Акматалиев, С. Нааматов, Р. Жәэнбаев, Ж. Абдыкадыров сынды қырғыз ғалымдарының еңбектері арқылы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында

жазылған поэзияның тарихи-философиялық мазмұнын, көркемдік ерекшелігі мен ұлттық идеясы кеңінен талданатын болады. Осы тақырыпта көп зерттеген ғалымдардың бірі – Лайли Үкүбаеваның қырғыз поэзиясындағы ағартушылық, тәуелсіздік пен ұлттық сананың өрістеуіне арналған еңбектері де қарастырылады. Ол Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Абдылдаалы Чотонов сынды ақындардың шығармаларын талдай отырып, олардың «ояну» кезеңіндегі рухани көшбасшылық рөлін айқындап көрсетеді. Ғалымдардың зерттеулерінде поэтикалық мәтіндердің тілдік, стильдік, идеялық деңгейде саралануы қазіргі заманғы мәтінтану тәсілдерімен ұштастырылады. Атап айтар болсақ, Лайли Үкүбаевның қырғыз поэзиясын жалпытүркілік әдеби үдерістің бір тармағы ретінде қарастырып, қазақ әдебиетімен өзара ықпалдастығын да атап өтеді. Бұлардан бөлек зерттеу материалы ретінде кеңестік кезеңдегі хрестоматиялық жинақтар мен заманауи ғылыми басылымдарда осы дәуір поэзиясына қатысты деректер келтірілгенімен, олар көбіне жалпылама сипатта болған. Түркі халықтарының «ояну» дәуіріндегі әдеби сабақтастықтардан салыстыра зерттеген Х. Көроғлы, Қ. Мәдібай, М. Жолдасбеков сынды ғалымдардың еңбектері қырғыз поэзиясының контекстуалдық байланыстарын тануға мүмкіндік береді. Аталған ғылыми еңбектер зерттеу мақаламыздың теориялық және әдіснамалық базасын құрап, «ояну» дәуірінің жырлану ерекшеліктерін тереңірек зерделеуге негіз болады.

Зерттеу сонымен қатар осы саладағы халықаралық ғылыми дискурсты ескереді: бұл ояну дәуірі мен Жаһидизм қозғалысының әдеби және әлеуметтік әсерлерін талдаған зерттеулермен үйлеседі (Horsman, 2010: 131-133), олар ұлттық сана, дін мен секуляризм мәселелерін тарихи контекстте ашып көрсетеді.

3. Талқылануы

«Ояну» дәуірін жырлаған қырғыз ақындарының ең алғашқыларының біріне Молдо Кылычты жатқызамыз. Молдо Кылыч өз шығармаларын қағазға жазып, олар қайта көшіріліп, қолдан қолға өтіп, елдің түкпір-түкпіріне тараған. Көпшілік шығармаларын жатқа білген. Қайта көшіріліп, қолдан-қолға өтіп, ел арасында сақталып келген шығармаларының кейбірі кеміп, кейбірі толып қазіргі күнге жеткен. Молда Кылыч өз шығармаларын өзі де жатқа айтатын болған. «Зар заман» поэмасын өзі жатқа оқығанда қуанатындар көп болатын еді, деп жазады әдебиет зерттеушісі Мұндық Мамыров (Мамыров, 1991: 12). Ақынның кітабын сақтамақ түгілі, атын айтуға тыйым салынған «өктемдік» жылдары, қарапайым халықтың ақын жырларын жаттап, сақтап қалуына атсалысқандығын атап өту керек. Молда Кылыч Шамырқанұлы шығармаларының толық мұрасы Қырғыз ұлттық ғылым академиясы Ш. Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының қолжазба қорында 56 папкада сақталған. Оның ішінде 8 папка араб қарпімен жазылған материалдан, тағы 4 папка латын графикасымен жазылған және терілген күйінде тұр. Оның 1911 жылы Қазан қаласында шыққан «Қисса-и-зілзала» кітабы, екіншісінде оның фотокошірмесі сақталса, қалған папкаларда одан кейінгі жылдары жазылған өлеңдері мен дастандары заманауи графикасымен сақталған. Жазушы, әдебиет

зерттеушісі Омар Соороновтың айтуынша, 1911, 1925, 1946 жылдары жарық көрген «Зар заман», «Қисса-и-зілзала», «Иргелген казалдар» сынды жинақтары ұзақ жылдар бойы, кеңес үкіметі тұсындағы соқыр саясаттың кесірінен «темір жәшік» пен түрмеде қаңырап қалған (Сооронов, 1988: 4).

Молдо Кылычтың «ояну, ояту» мотивіндегі жырларына тоқталсақ. «Алдамшы» атты өлеңінде:

Қазақ, қырғыз әдеті
Олжа десе сұқтанған
Оңай емес заманның,
Алды-артына қарағын.
Алдаушылық құрысын,
Білім болсын жарығың.
Есің болса түйіп ал,
Айтқан сөзді жарығым.
Оқып өнер, ақыл тап,
Насихатым шырағым (Молдо Кылыч, 1991: 39)

Бұл келтірілген жыр жолдарының астарында елдік философия, педагогикалық ынталандыру, ұйықтап жатқан халықты ояту идеясын көруге болады. М. Кылыч өз замандастарының оқып, өнерін дамытуды алдыңғы жоспарға қоюды, «адамның қаруы» білімді болуда керектігіне көз жеткізуге тырысқан. Ақынның ғазалдары оның ғылым-білімге ерекше орын берудегі қабілеттерін айқын көрсетіп, қырғыз поэзиясындағы жыр өнерінің жаңа бағытының, яғни жастарды, жалпы жұртшылықты білімге шақыру үрдісінің негізін салды деуге болады.

Академик Б.М. Юнусалиевтің «Молдо Кылыч теориялық білімі болмаса да, шындықты өмірдің өзі арқылы айтуды үйретті» (Юнусалиев, 1989: 132) деп жазады. Мысалы, «Бүркіт тойы» поэмасында ақын құстарға өмірлік рөл беріп, төл көркем суретті өмір көрінісіне айналдырады. Көркем баяндау стиліне сәйкес мұнда құстарға символдық мән берілсе, ал автор олардың іс-әрекеттеріне әлеуметтік-өмірлік мағына мен мазмұн беріп, сол арқылы қоғам дамуының белгілі бір тарихи кезеңдеріндегі қырғыз халқының таптық, әлеуметтік жағдайын бейнелеуді мақсат етіп қойғаны байқалады. Ол биліктің шексіз күшін қыран бүркіт арқылы көрсетеді. Қыранның ерлігі оның халықты қорғайтын азаматтығы емес екенін шығарманың алғашқы жолдары растайды:

Қыран батыр той жасады,
Әлі жеткенін алдырып.
Қанаттының бәріне,
Қатты бүлік салдырып (Молдо Кылыч, 1991: 97), –

деп суреттеледі. Осыдан поэма бастала сала қоғамдық-саяси бағыт алып бара жатқанын байқаймыз. Шығармада бүркіттің тойына шақырылған барлық құстардың мінез-құлқын адам кейпінде сипаттайды: «Қырғи келсін қыпылдап, Тұрымтай келсін шыпылдап».

Бүркіттің тойында жарыс ұйымдастырады. Жарыстан бірінші болып келген он құсқа жүлде тігіледі. Алдыңғылардың қатарынан Қаршыға, Лашын, Ителгі, Қырғи, Тұрымтай, Тырна көрінеді. Оныншы орынға таласа тармаса жеткен Сұңқар мен Қыран сыйлыққа таласып, орталарында шатақ шығады. Соңында оларға торғайды құран оқып, құрбандыққа шалып, екі жүлде жасап беріп, тарасыпты дейді.

«Бүркіттің тойы» – аллегориялық поэмасында М.Кылыч өзі өмір сүрген дәуірдегі әлеуметтік теңсіздікті, әлсіздердің күштіге жем болғанын, қоғамдық-саяси әділетсіздікті шебер бейнелі сөзбен жеткізген.

Молдо Кылыч қанаттылар, жан-жануарлармен ғана емес, ел мен жер тағдырын өзге де жырларына арқау еткен Ол қырғыз жерінің географиясын, фаунасы мен флорасын керемет мықты білген.

Қырғыз елінің «ояну» дәуіріне жататын ақындардың тағы бірі – Токторалы Талқанбаев 1869 жылы қазіргі Сокулук ауданына қарасты Токбай ауылында туған. Жастайынан жоқшылықтың азабын көп көрген, бай-манаптардың малын бағып күнін көрген Токторалы қандай жағдай болмасын хат танып, өзгелерге де соны үйреткісі келеді. Ақынның өлеңдерінде қырғыз халқының қоғамдық-саяси жағдайы, мәдени-шаруашылық тұрмысының ерекшеліктері кеңінен қамтылған:

Мәдениеттің жоғынан,
Мал сияқты күн кештік.
Біліміміз жоқтықтан,
Бар өнерден кем өстік.
Жәрдемін артық тигізді,
«Оқы!» - деп білім білгізді.
Айбыны бөлек адамның,

Қатарына кіргізді (Коомдук Илимдер бөлүмүнүн фондусу, 51-б.). – деп жырлайды «Кедейлерге» деген өлеңінде. Ғасырлар бойы білімсіздік пен қараңғылықтың тұңғыық торына кірген кедейлерге тезірек «оянып», білім алуға шақырады. Осы өлеңнің «Жарлылар адаспа, алды-артынды бағамда» деп келетін жолдарында автор зұлымдықтан, яғни саяси-таптық көзқарастан сақтануға, оның орнына оқып-үйренуге, еңбектенуге, дүниені көркейтуге үндейді. Т. Талқанбаев поэзиясының негізгі идеясы – елді бірлікке, ынтымақтыққа, еңбексүйгіштікке, білім мен өнер іздеуге, ұлтты бөлмей, тап жауларын жоюға бастау.

Талқанбаев поэзиясының тағы бір ерекшелігі ол, прогрессивті көзқарастағы адам болған, тек ер адамдардың емес, қыз баласының да оқып, білім алғанын қалаған. Оның «Қыздарға ақыл» өлеңін бұған дәлел қыла аламыз. Бұл жырында ақын Октябрь революциясының бірден-бір жеңісі әйелдердің әлеуметтік езгіден құтылғандықтары екенін айтып, қырғыз қыздарының ендігі кезекте оқып, білім алуға, ескішілік салт, жөн-жоралғыға қарсы тұрып, өздерін дамытуға ақыл-насихат айтады:

Қайғы ойлаған халінді,
Жақсы көретін бәрінді.
Табарсыңдар бір кезде,

Өздерің сүйген жарыңды.

Сатылғандар күң болар,

Жарық күні түн болар,

Ұрып-соғып алғанын,

Таттырғаны жүн болар.

Оқыңыздар сабақты,

Аш бүркелген қабақты.

Оқу оқып бір жақтан,

Үйреніндер салмақты. (Коомдук Илимдер бөлүмүнүн фондусу, 93-б.)

«Әйелдерге даналық» деп аталатын тағы бір өлеңінде бұл ой басқа қырынан поэтикаланған. Ақынның әйел затының сан алуан қасиеттерін жырлап, жақсысын дәріптеп, жаманын сынап, теңдікті дұрыс түсінуге, азғын қылықтардан аулақ болуға, еріне қосылып, жақсы қызмет етуге шақырған. «Ақылды әйел туралы» поэмасы да осыған сарындас. Көріп отырғанымыздай, өз заманында қарапайым халықтың «көзін ашып» озық еңбекке шақыру ақындар поэзиясындағы өзекті тақырыптардың негізгісі болған.

Жоғарыда айтылғандардан бөлек, әдебиеттанушы ғалым С.Байғожаевтің зерттеуі бойынша Т. Талқанбаевтың поэзиясында қазақ әдебиетінде кеңінен қолданылатын қара өлең формасы кездеседі. «Өлең – бір шумақ жырдың бірінші, екінші және төртінші жолдарының тұтас ұқсас келуі (ааба) он бір буынды қазақ шығармасы», Т. Талқанбаев осы форманы көп қолданған, – деп жазады өз зерттеуінде (Байқожаев, 1959: 48). Ол қазақтардың өлең формасын ғана емес, қазақ сөздерін де өз шығармасында кеңінен қолданған. Мысалы үшін қырғызша «ал» сөзін ақын барлық дерлік өлеңдерінде қазақша «ол» сөзімен жазған. Бұл да түркі халықтары ақындарының бір-бірімен шығармашылық байланыста болғандығын көрсетеді.

Осы дәуірдің көрнекті өкілдерінің бірі – Ысақ Шайбеков 1880 жылы Кемин ауданында Чоң Кемин ауылдық аймағының Қайыңды деген жерінде кедей шаруаның отбасында дүниеге келген. Ысақ Шайбековтің өлеңге жақындығы хат танымайтын жасынан-ақ басталған. Ол байлардың шөбін орып, жалдамалы жұмысшы бала кезінің өзінде өзі сиқты орақшы балаларға өлеңмен жауап айтып, таңқалдыратын болған. Шығармашылығы ерте басталғанымен хат танып, кітапқа қалдырған өлеңдері көп емес.

Ғалымдар оның өлеңдерін тарихи-этнографиялық дерек ретінде бағалайды, себебі ол қазақ-қырғыз елдері үшін ауыр болып келген 1916 жылғы Үркүн оқиғасын тұңғыш поэзиялық трилогия формасында сипаттады – «Азған эл», «Кайран эл», «Кайтқан эл» деген шығармаларында қайғы мен қасіретті халықтық сипатпен бейнеледі. Атап айтқанда: шығармада «кайран эл» деген фразаның қайталануы арқылы халықтың көші, қиратылған өмірі, жанын жаралап кеткен тағдыр мен азапты сәттері күшейтілген эмоционалды әсер тудырады. Ол бұл шығармаларда тарихи шындықтар мен фольклорлық формаларды қатар пайдалана отырып, халықтың трагедиясын поэзиялық тілде көрсетуге тырысқан:

Қарағайлы орманын,
Түбін сатты қайран ел.
Қымыз, боза ашытқан,
Күбісін сатты қайран ел.
Тау-орманның ішінен,
Дүбірін сатты қайран ел.
Ақ қағазға көшіріп,

Қазал сатты қайран ел (Токомбаев, 1937: 27) –

деп жырлайды ақын. Елдің азып-тозуы, халықтың кедейлігі мен тіршілік үшін күресі күннен күнге асқынып, шарықтау шегіне жетіп келеді. Бұл көріністер поэмада оқушының жан дүниесіне жеткілікті әсер етіп суреттелген. Жырдың бұл бөлігінде ақын елдің езілген, қорланған қырғыз халқының портретін жасаумен қатар, себепсіз күш көрсетіп, кедейлерді алдаған қызыл құлақтардың, халық тамақ таппай жүргенде малын сатудан тайынбаған сараң байлардың бейнелерін беруге тырысқан. Осының барлығына қарсы тұратын күш – тек білім мен өнер үйренуде екендігін, қарапайым халық балаларын оқу-білімге үйрету қажеттігін баса айтады.

«Қайран ел» шығармасы қырғыздың дәстүрлі поэзиясына құрылған 7-8 буынды, бір-бірімен үйлесім тапқан «тірі тарих үні» ретінде үлкен идеялық мазмұнмен жазылған. Поэмада «егіз халық тағдыры» деп келетін жерінде ақынның қазақ пен қырғыз елінің ортақ тағдырын суреттеп отырғандығын білуімізге болады.

Өмірі мен шығармашылығы екі ғасырдың тоғысына қатар келген «ояну» дәуірінің тағы бір өкілі – Абылкасым Жутакеев. Ақын шығармашылығының бар-жоғы 5-6 баспа табақ болатын мұрасы сақталғанымен, оның мазмұны назар аударуға тұрарлық. Ақын шығармашылығы туралы алғашқылардың бірі болып, 1959 жылы әдебиеттанушы Байдылда Маленов мақала жариялайды (Маленов: 1958). Одан бөлек мектеп оқулықтарында өлеңдері, Қырғызстан тарихында, энциклопедияда ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы мәліметтер бар.

Абылкасым Жутакеевтың туындыларының ішіндегі ең көлемдісі «Үш дәуір» атты поэмасы – қырғыз халқының тарихи басып өткен жолын бейнелеген. Поэма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде қырғыз халқының феодалдық-патриархалдық өмір тұрмысы кезіндегі ұрып-соғу, әлімжеттік көрсету, қарым-қатынастықтағы теңсіздіктер суреттеледі:

Көпшілігі күшпенен,
Кедейлерге ұрынат,
Жоқшылықтан шабылып,
Тасбақадай қағылат,
Ілім-білім жоқтықтан,
Көпшілігі зар болат.
Кедейлердің мандайы,
Кере қарыс сор болат (Жутакаев, 1988).

Бұл шығармасында ақын халықтың білімі жоқтықтан түсінгі әлі де таяз екенін, арғы-бергі сауданы, егін айдағанды да дұрыс білмейтіндігін айтады. Ақын қорам малға толса, мылтығым аспанға атылса, жасаған ісім оң болады деп түсінетін, құдайға табыну сияқты қараңғылық пен рулық күрестен арылмаған таптық сана деңгейін сынап жазады:

Әрбір түрлі бұрылыс,
Өзгеріс пен құбылыс
Халықтың көзі ашылса,
Қала берет бұл жұмыс (Жутакаев, 1988, 78). – аяқтайды.

Қазіргі қоғамдық өмірдің құлдырауы, халықтың сауатсыздығынан туындаған уақытша құбылыс екенін, білім мен сана арта түссе, бәрі де өзгеріп өз орнына келетіндігін нық сеніммен жеткізеді. Шығармада Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін еңбекші бұқараның тұрмыс жағдайы бұрынғыдан да нашарлап кеткенін, жаңа режимнің мәні қарапайым халықты езгіде ұстап отырғанын анық көрсеткен:

Би, старшын, болысы,
«Бейшараға» чоң ұшы.
Қара табан кедейдің,
Қақтап қанын сорушы (Жутакаев, 1988: 79).

Залымдардың үстінен арызданғандардың бәріне тоғыз айып тағып, халықты түрлі сылтаумен айыптап, тонап жатқан патша өкіметінің қызметкерлерін ақын әшкерелеп жырға қосады. Қырғыз халқы Ресейге қосылғанда таптық-алауыздық күшейіп, бұрынғы рулық мүдде екінші планға ысырылып, қарапайым халық қос езгіден зардап шексе, бір жағынан дін өкілдері халықты арандатып, кедейлік өмірдің шегіне жеткізгендігін жырлайды.

Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісінен кейін барлық мәселе шешіліп, тұрмыс жаңа жолға түсіп, дүркіреп өсіп кеткен жоқ. Совет билігінің жақсы тұстарының қырғыз жеріне тез тарауына тосқауыл болған ең басты себептердің бірі – ықылым заманнан бері келе жатқан қараңғылығы, революциялық жаңарудан бейхабар болуы еді. Бұл кедергіні де ақын өз жырларында былай бағамдайды:

Оқу жайын бітірмей,
Теңдік не деп түсінбей,
Арманда жүрген өте көп,
Жаңа тұрмысқа ілеспей (Жутакаев, 1988: 89).

Бұл қараңғылық адамдардың дұшпандардан абай болуына, оларға қарсы тұра алуларына кедергі келтіретінін айтады.

Ақын А. Жутакеевтің образ түзу, оқиғаларды суреттеу шеберлігі қырғыз елінің әдебиетіне ғана тән ерекшелікке ие. Бұдан біз Жутакеев басқа елдердің әдебиетімен таныс болмаған, жаңа форма табуға әрекеттенбеген деген ой тудырғымыз келмейді. Ол шығыс елдерінің, қазақ, татар халықтарының әдебиетімен кеңінен таныс болған. Абай Құнанбаев, Абдулла Тукайдың шығармаларын қазақ, татар тілдерінде кеңінен

оқып, таныс болған. Бірақ автор өзге елдердің әдеби формаларын өз шығармаларында қолдануға тырыспаған. Ол өз еліне танымал әдеби түр арқылы әрқандай мінездегі оқиғаларды суреттеуге ұмтылған. Демек ол, өлеңнің форма құрылымынан гөрі, оның ішкі мазмұнын тереңдетуді көздеген. Екі ғасырдың аралығында жасап, қырғыз елінің басынан өткен тарихи жолын, елдік рухын көркем суреттеп, елді қиын кезеңдерде тура жолға бағыттаған. Сондықтан да қырғыз елі үшін Абылкасым Жутакеевтің көркем өнерінің бағасы биік.

Келесі қарастыратын ақынымыз, Қырғыз елінің тұңғыш ағартушыларының бірі, қырғыз жазба тарихының негізін салушы – Осмонаалы Сыдыков. Ол ақын ретінде қырғыз елінің тарихи жадын, ұлттық санасын оятуға бағытталған көркем әрі терең мағыналы шығармаларымен ерекшеленді. Ол поэзияны тек эстетикалық құрал ретінде емес, рухани және ағартушылық мақсатта пайдаланды. Оның өлеңдерінде елдік, бірлік, білім мен рухани тазалықты насихаттау басым, ал тілі көркем, стильдік құрылымы көне шығыс әдебиетімен ұштасып жатады. Осмонаалы өз заманының әлеуметтік, рухани мәселелерін терең жырлай отырып, қырғыз жазба әдебиетінің негізін қалауға зор үлес қосты.

«Қырғыз шежіресі» деп аталатын шығармасының мазмұны терең, тәрбиелік рөлі жан-жақты көрсетілген, оқушы намысын құдіретті сөзбен қозғап, оятатын эмоционалды рухқа ие. Ақын қырғыз-қазақ халқының кедейлігіне қынжыла отырып, оның келешекте өсіп-өркендеуіне компас сияқты жолнұсқаушы болуды мақсат тұтады. Оны оқушы өз заманының озық көзқарасты, ұлы тұлғасының насихаты, ойы, рухани толғанысы деп қабылдайды:

Әй, туғандар, уақыт жетті қозғаларға,
Керегін әркім өзі қолға аларға.
Қырғыз-қазақ туғандар, тафакүр* қыл (*ойлан),
Көзіңді ашып, заманның ахуалын біл.
Ұмтылғын алға таман басып аяқ,
Намыссыз боп жатпағын қырғыз, қазақ.
Ынтымақ егер біздер қыла алмасақ,
Біздерді кімдер болсын қылар мазақ (Сыдыков, 2014: 81).

Бұл шумақтарда автор халықты оянуға, әрекет жасауға шақырады. «Уақыт жетті» енді әр адам өз тағдыры үшін жауапкершілік алуы керек екенін ескертеді. Ұзақ уақыт бойы езгіде болып, енжар күй кешкен халыққа енді «қозғалар» уақыт келгенін нақты әрі батыл түрде жеткізеді. Екі бауырлас халық – қазақ пен қырғызды бірдей қамтып, оларға терең ойлануға (тафакүр қылуға) үндеу тастайды. «Көзіңді аш» деген тіркес – рухани және саяси оянуды меңзейді. Бұл жолдарда заман ағымына бей-жай қарамай, оның талаптары мен өзгерістерін түсіну қажеттігі баса көрсетілген. Автор халықты бейқамдықтан арылып, шындыққа тура қарауға үндейді. Ақын әрекетсіздік пен бойкүйездікті сынайды. «Намыссыз боп жатпа» дегені – халықтың өзін сыйлата алмай, ездікке түсіп кетпеуін ескертеді. Әрекет пен намысты ұштастырып, тек қана бірлік пен белсенділік арқылы болашаққа жол ашуға болатынын айқын көрсетеді.

«Надандық соқыр қылды екі көзді», «Партия бәле болды басымызға», «Қызмет қыл бұл жалғанда миллетіңе», «Жүгіргің халқың үшін азаматым» сынды шығармалары да осы сарындас. Білімсіз болса адам қандай ахуалда боларын, ал білімдіге, өнерліге жол әрдайым ашық екенін тұрмыстың өзі көрсеткендігін көркем сөзбен жеткізеді. Бұл өлеңдердің негізгі мотиві ұйықтап жатқан сауатсыз, қараңғы қырғыз-қазақ елін ұйқыдан оятып, надандықтан құтылып, білімді адам болуға үндеу:

Заман басқа қапы болма,

Әр уақытта білімнен мойын бұрма.

Өнер үйрен қарап тұрма,

Қарап тұрсаң қор боласың қара пұлға (Сыдыков, 2014: 86). –

дейді. Бұл өлеңнің де композициясы осы мақсатқа бағындырылғанын көреміз.

Мектеп ашса туғандарым,

Он жыл өтпей көзі көрер (Сыдыков, 2014: 89), –

деп жазады тағы бір жырында. Ақынның бұл шығармасының негізгі идеясы – елімізде білім ошақтарын ашу арқылы халықтың көзін ашу, сауатсыздықтан, қараңғы надандықтан құтылып, алға ұмтылу. «Он жыл өтпей көзі көрер» деген жолда балаларымыз білім алса, оның нәтижесі ұзақ күттірмейді, еліміздің санасы тез өзгереді, әлемге көзқарастары артады деген мағына жатыр. Осы екі жол өлеңнің өзінде терең мағына жатқандығын көреміз. Автор мектеп ашуды – халықты оятудың, сана-сезімді жаңартудың кілті деп біледі. Сонымен қатар, бұл жолдарда өнер-білімнің нәтижесіне деген сенім, елдің ертеңіне деген мол үміт, рухани жаңғыруға деген үлкен құлшыныс бар. Бұл – тек поэзиялық өлең жолдары емес, ұлттық ағарту стратегиясының көркем тұжырымы деуге болады.

4. Зерттеу нәтижесі

Ғылыми-зерттеу мақаласын жазу барсында қырғыз поэзиясындағы «ояну» мотиві – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси сананың серпілісі мен рухани жаңғыруға үн қосқан ерекше кезең екендігі зерделенді.

Біріншіден, сол дәуірдің қаламгерлері, қырғыз әдеби тілінің негізін салушы, жазба ақындар – Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев және Осмонаалы Сыдыков қырғыз халқының ұлттық санасын оятуға, елді білім мен мәдениетке насихаттауға бағытталған мол поэзиялық мұра қалдырғандықтары анықталды.

Екіншіден, ақындардың өлеңдерінде байқалғаны – олар туған елдің артта қалуын, дамыған елдерге ілесе алмауын білімсіздікпен байланыстыра отырып, рухани жаңғыруға, жаңаруға, дамуға бастайтын жолды оқу-ағарту ісі арқылы жүзеге асатындығымен түсіндіреді. Олардың шығармаларында қараңғылықтан шығудың басты жолы – оқу-білім екендігі ашық айтылады. Олар жоғарыда талдаған поэзиялық шығармалар арқылы сараланды.

Үшіншіден, мақалада аты аталған ақындар өлеңдерінің тілдік-стильдік ерекшеліктеріне талдау жүргізгенімізде, олардың фольклорлық дәстүр мен авторлық интонацияны шебер үйлестіргендіктері анықталды. Өлеңдерде ауыз әдебиетінің

үлгілері, сопылық сарын сабақтастығы, ағартушылық насихат пен заманауи өлең құрылымының түрлері пайдаланылғандығы талданды.

Зерттеу мақаламыздың нәтижесінде «ояну» дәуірі қырғыз әдебиетінде идеялық-көркемдік тұрғыдан тұтас бір ағымға айналғаны дәлелденіп, бұл ағымның басты өзегі – ұлттық рухты ояту, оқу-білімге жол салу, елдің жарқын болашағына алаңдау екені тұжырымдалды.

5. Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қырғыз әдебиетіндегі «ояну» дәуірі – қарапайым халық санасының серпілісін суреттеген, қоғамдық дамуға үндеген XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы маңызды тарихи-әдеби кезең. Осы кезеңдегі поэзиялық шығармалар идеялық, тақырыптық мазмұны мен көркемдік кестесі тұрғысынан қалыптасқан, елді оқу-білімге, өнер мен мәдениетке, ұлт санасының рухани дамуына насихаттаған. Қырғыз жазба әдебиетінің алғашқы үлгілері ретінде саналған өлеңдерде мектеп ашудың, білім алудың, бала тәрбиелеудің маңызды екені неше қайтара айтылған.

Зерттеу мақаласының жазылу барысында ақындар халықты қараңғылықтан арылту, сауатсыздықтан тазарту, елдің тұтастығын сақтап қалу жолында поэзияны, көркем тілді рухани құралға айналдырғанын көрдік.

Жоғарыда аттары аталған, қос ғасырдың тоғысында өмір сүрген қырғыз ақындарының поэзиясы елдің сана-сезімін оятуда, әлеуметтік рухты серпілтуде үлкен қызмет атқарып, әдебиеттің ағартушылық әлеуетін айқын көрсеткен. Бұл кезеңдегі шығармалар бүгінгі таңда тарихи-мәдени, идеялық, көркемдік құндылығы жоғары әдеби мұра ретінде әлі де зерттелуі қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Аалы Токомбаев (Балка). Ысак Шайбеков кім? – Кызыл Кыргызстан, 1936, 27 апрель.
2. Байкожаев С. Жазгыч акындар. – Фрунзе: Илим, 1959. – 48 б.
3. Horsman, S. (2010). Turkestan struggle abroad (from Jadidism to independence). Central Asian Survey, 29(1), 131–133. DOI: [https://doi.org/10.1080/02634931003765589] (https://doi.org/10.1080/02634931003765589).
4. Жутакаев А. Аты жоголгондо жар чакырган ыры. – Кыргызстан маданияты, 1988, 10-ноябрь.
5. Қирабаев С. Қазақ поэзиясындағы ұлттық рух пен жалпыадамдық құндылықтар. Кіт.: Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 708 б.
6. Коомдук Илимдер бөлүмүнүн фондусу. Инв. 843, 145-б.
7. Маленов Б. Батрактардын жарчысы. – Ленинчил жаш, 1958, 27-июль.
8. Мамыров М. Акындарды эл унутпайт. // Ала-Тоо, 1991, №11, 150-бет.
9. Молдо Кылыч. Казалдар. – Фрунзе: Адабият басмасы, 1991. – 224 б.
10. Осмонаалы Сыдыков. «Мухтасар тарих Кыргызия», «Тарих Кыргыз Шадмания». – Бишкек: Турар, 2014. – 317 б.
11. Сәулембек Г. Р. Көне түркі поэзиясы мен жыраулық поэзиядағы «Мәңгілік ел» архетипі. // “Керуен” ғылыми журналы, 68(3), 2020. – Б. 11–17. [https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-05] (https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-05)
12. Сооронов О. Темир сандыктын сыры (Молдо Кылыч чыгармалары жөнүндө учкай сөз). // Советтик Кыргызстан, 1988, 6-август.
13. Юнусалиев Б. Молдо Кылычтың революцияға чейинки кыргыз турмушу чагындырылган чыгармаларынын айрым маселелери. // Ала-Тоо, 1989, №12, 132–135-б.

References:

1. Aaly Tokombayev (Balka). Who is Ysak Shaybekov? – Kyzyl Kyrgyzstan, April 27, 1936. (in Kaz.).
2. Baykozhaev, S. Itinerant Poets. – Frunze: Ilim, 1959. – 48 p. (in Kaz.).
3. Department of Social Sciences Fund. Inv. 843, p. 145. (in Kaz.).
4. Horsman, S. (2010). Turkestan struggle abroad (from Jadidism to independence). Central Asian Survey, 29(1), 131–133. DOI: <https://doi.org/10.1080/02634931003765589>. (in Eng.).
5. Kiraibaev, S. National Spirit and Universal Values in Kazakh Poetry. In: Universal Values in Contemporary Literature. – Almaty: Evo Press, 2014. – 708 p. (in Kaz.).
6. Malenov, B. Herald of the Batraks. – Lenin's Youth, July 27, 1958. (in Kaz.).
7. Mamirov, M. The People Do Not Forget the Poets. – Ala-Too, 1991, No.11, p. 150. (in Kaz.).
8. Moldokylych. Ghazals. – Frunze: Literature Publishing House, 1991. – 224 p. (in Kaz.).
9. Osmonaly Sydykov. "Mukhtasar Tarikh Kyrgyzia", "Tarikh Kyrgyz Shadmania". – Bishkek: Turar, 2014. – 317 p. (in Kaz.).
10. Saulembek, G.R. The "Eternal Nation" Archetype in Ancient Turkic and Zhyrau Poetry. – Keruen Scientific Journal, 68(3), 2020, pp. 11–17. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-05> (in Kaz.).
11. Sooronov, O. The Secret of the Iron Chest (Brief Words About the Works of Moldokylych). – Soviet Kyrgyzstan, August 6, 1988. (in Kaz.).
12. Yunusaliev, B. Some Issues in Moldokylych's Works Reflecting Pre-Revolutionary Kyrgyz Life. – Ala-Too, 1989, No.12, pp. 132–135. (in Kaz.).
13. Zhutakayev, A. The Song That Cried Out When the Name Was Lost. – Kyrgyz Culture, November 10, 1988. (in Kaz.).